

УДК 340.1

ВСТАНОВЛЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

© І. Й. Бойко

У статті проаналізовано становлення та розвиток ранніх державних утворень на території України, а також найважливіші передумови утворення ранньої української княжої держави – України-Русі. Значну увагу зосереджено на обґрунтуванні часу заснування Української держави, яка веде свій офіційний відлік з 838 р. – однієї з перших письмових згадок у історичних джерелах. Особливу увагу приділено характеристиці періодів українських державотворчих процесів

Ключові слова: Україна-Русь, Київська Русь, Повість минулих літ, держава, Україна

1. Вступ

Утвердження демократії в Україні потребує не лише осмислення закономірностей її розвитку в сучасний період, а й всебічного і об'єктивного наукового аналізу національного державницького історичного досвіду. Саме тому в сучасних умовах зростає інтерес до поглибленого вивчення і аналізу багатомілітної історії українського державотворення. Насамперед, це стосується тих історико-правових проблем, розв'язанню яких у попередні десятиліття приділялася недостатня увага. Серед останніх особливо актуальним є питання, що стосується встановлення часу заснування Української держави. На сьогодні українські науковці мають можливість виконати завдання свого покоління, науково аргументувати, що історія Київської Русі є невід'ємною частиною історії України, а також встановити дату першої письмової згадки або дату заснування Української держави [1, с. 21].

2. Літературний огляд

Упродовж тривалого часу українські правознавці, історики та інші дослідники вивчали і вивчають історичний розвиток національної державності. Проте через недостатність першоджерел, які були вивезені з українських земель, особливо в часи Петра I, Катерини II, через суперечливість історичних фактів, використання різних найменувань щодо населення, яке проживало на українських землях, немає єдиної цілісної наукової концепції про час заснування Української держави, що вона має досить давнє походження і її еволюція відбувалася в руслі загальної європейської історії. Підтвердженням цього є згадка в Акті проголошення незалежності України про продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні. Крім цього, Верховна Рада України, приймаючи Конституцію України 1996 р., також спиралася на багатомілітну історію українського державотворення, що є також визнанням факту наявності в Україні власної історії державно-правового розвитку, досвіду державотворення, а також того, що Українська державність пройшла значний шлях історичного розвитку. Про це ще у 1903 р. на високому науковому рівні як для того часу обґрунтував видатний український історик світової слави М. С. Грушевський у своїй ґрунтовній науковій праці «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [2, с. 75–82], яка, як і інша українська патріотична література, у

часи Російської імперії та СРСР піддавалась суворій забороні.

3. Мета та задачі дослідження

Метою статті є з'ясування передумов становлення та розвитку ранньої української держави, а також обґрунтування дати її заснування. Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1. Проаналізувати передумови становлення і розвитку ранньої української державності – Руської землі.

2. Обґрунтувати необхідність на державному рівні встановити дату першої письмової згадки і, відповідно, дату заснування Української держави – 838 р. – найдавнішої західноєвропейської згадки про Русь у Бертинських анналах, де міститься інформація про посольство русів, яке від імені Руської держави уклало вигідну торговельну угоду з Візантійською імперією, однією з авторитетних держав тогочасного міжнародного життя.

4. Історико-правові аспекти обґрунтування часу заснування Української держави

Україна з VIII ст. н. е. була і є важливою складовою Європи й світу. Як відомо, історія людства пройшла довгий і складний шлях розвитку, який охоплює багато мільйонів років. Державність і право на цьому шляху, як відомо, існували не завжди: вони виникли на певному періоді, за певних обставин, у різних народів по-різному. Але є й певні, спільні для багатьох з них закономірності, спільні характерні ознаки. До основних з них стосовно держави належить наявність певної території, корінного, автохтонного населення і органів так званої «публічної влади з необхідними ознаками» – армією, поліцією, судом, фінансовою й податковою системами, суверенітетом, законодавством і ін.

Перші держави в історії людства виникли, як відомо, на близькому, середньому та далекому Сході, а в Європі, дещо пізніше, у Греції та Італії. У кожному разі становлення державності в цих регіонах земної кулі пояснювалося передусім швидким розвитком продуктивних сил, поділом праці, виникненням і розвитком приватної власності, соціальної нерівності, отже – швидшим розкладом первіснообщинних відносин, формуванням соціальних груп з різними, часто навіть протилежними, інтересами. Для врегулювання нових соціальних відносин уже не вистачало

звичаїв і традицій первіснообщинного суспільства. Виникла потреба в нових формах як організації суспільства, так і регулюванні поведінки людей, тобто в державній організації і в праві.

Публічна влада, яка стала необхідним атрибутом державності, відрізнялася від органів управління в первіснообщинному суспільстві цілою низкою ознак. Вона, зокрема, була створена не на засадах кровної спорідненості, а за територіальним принципом; походила не з середовища народу, а з його еліти, стояла над народом; мала особливу матеріальну базу у вигляді податків, данин тощо; здійснювалась у центрі і на місцях більш чи менш централізованим апаратом обраних чи призначених урядовців; опиралася на спеціальні державні структури – військо, каральні й судові органи; створювала загальнообов'язкові, забезпечені примусовим способом, правила поведінки населення.

Щодо причин виникнення держави й права існували й існують донині різні підходи й пояснення. Одні дослідники вважають, що держава виникає тоді, коли замість родових, а згодом племінних об'єднань на певній території формується певний народ – зі своїми специфічними почуттями народної єдності, спільними обрядами і традиціями, мовою, релігійними уявленнями, тобто релігійним культом тощо. Інші – розглядають публічну владу як знаряддя узгодження різних суспільних інтересів, а отже, інтеграції суспільства. Ще деякі, зокрема, марксистського, так званого «конфліктного» підходу, пов'язують виникнення публічної влади з протистоянням непримирених так званих класових інтересів, з утвердженням відносин панування і підлеглості, поділом суспільства на вільних і рабів. І в такому разі публічна влада, як і в цілому держава, виражає волю «пануючого класу», заможних верств населення. Є й інші теорії [3, с. 25].

Як відомо, на виникнення держави і права впливає специфіка того чи іншого регіону світу, де виникають держави, сукупність природних, економічних, соціальних, політичних внутрішніх та зовнішніх факторів (ці останні теж маємо брати до уваги). Тому поруч з цими загальними передумовами становлення державності, у різних народів були свої особливості її створення. Наприклад, у народів Стародавнього Сходу при формуванні держави важливу роль відіграли природні й кліматичні умови. Родючі землі й сприятливі кліматичні умови сприяли переходу людей до осілого способу життя, але нестача води зумовила необхідність організації великих за обсягом і складністю іригаційних та інших суспільних (громадських) робіт (Месопотамія, Єгипет, Індія). Їх організація, складність, потреба у значній кількості робочих рук зумовили, серед інших особливостей, ранню появу рабства. Наприклад, у Стародавній Греції державність виникла переважно у «чистій», класичній формі – в результаті розкладу первіснообщинного ладу, формування певних племінних структур та народів. У Стародавньому Римі процесові формування державності, а отже, розкладові первіснообщинного ладу, сприяла боротьба нижчих, переважно приїжджих верств населення (плебеїв) з корінною, привілейованою родовою знаттю. Ця боротьба й приско-

рила розклад первіснообщинного ладу. Виникненню державності у більшості германських племен посприяв фактор завоювання ними території Римської рабовласницької імперії, де вже існувала розвинена держава. Варто було замість неї, тобто на її місце, створити свою, щоб тримати в покорі завойовані народи й землі.

Що стосується слов'янських племен і народів, то державність у них теж виникла специфічно. По-перше, вони знаходились осторонь західноєвропейських процесів історичного розвитку, майже не були пов'язані з римською цивілізацією, культурою та державно-правовими процесами. Вони розвивались іншим шляхом. По-друге, в них рабство ніколи не було у сфері виробництва домінуючим укладом, як це мало місце у Стародавній Греції чи Римі. По-третє, значно довше (на кілька століть) у слов'ян зберігався родоплемінний устрій, тому й державність у них виникла набагато пізніше, ніж у Центральній чи Західній Європі. Залежно від конкретних історичних обставин державна влада у країнах Європи, зокрема, у слов'ян, мала різні форми. У деяких випадках вона була організована у вигляді самоврядування цілого народу, і тоді це була форма влади народоправного типу (скажімо, Афіни). Влада іноді була правлінням верхівки (аристократії) над рештою народної маси, яка тільки частково брала участь в цьому управлінні (Римська республіка), чи правлінням невеликої групи знатних або багатих над народом (олігархи) – тоді ми маємо справу з аристократичною чи олігархічною формою правління. Нарешті, це могло бути правління однієї особи, яка зосереджувала у своїх руках керівництво всією державною організацією. Тоді ми маємо монархічну форму правління (скажімо, східні деспотії, частина грецьких держав, зокрема Македонія та ін.).

Але перейдемо до України. На території України первісні люди вперше з'явилися у ранньому палеоліті (пратоліті) близько 1 млн. років тому. Найбільш ранні їхні сліди виявлені в Закарпатті поблизу сіл Королеве і Рокосове. Як свідчать археологічні знахідки, архантропи розселилися на території України від Закарпаття і Дністра – на заході до Донбасу – на сході: стоянки архантропів відкриті поблизу Житомира, біля сіл Лука-Врублівецька і Бабино на Дністрі, біля Амвросіївки та Ізюма на Донбасі та в інших районах України [4, с. 42].

Сучасні українські землі внаслідок вигідного географічного розташування та сприятливих умов проживання людини з давніх-давен перебувала на шляхах переміщення різних етносів. У епоху переселення народів (III–VII ст. н. е.) територія сучасної України зазнала у сиву давнину нашествя готів (з північної Німеччини та Прибалтики), гунів (з північного Причорномор'я й Азії), змішуючись між собою і племенами слов'ян, котрі населяли ці землі й були предками українського народу.

Значний археологічний матеріал дав підстави вважати, що у середині VI–III тисячоліть до н. е. на території сучасної України існувала державність Аратта (Оріяна, Оратанія). Офіційною історичною наукою вона іменувалася як Трипільська культура, яка була поширена на території України, Молдови і

Румунії. Найбільш ранні трипільські поселення виявлені на території України між Карпатами, Прутом і Дністром. Її пам'ятки вперше дослідив археолог В. Хвойка біля с. Трипільля на Київщині наприкінці XIX ст. Проте на сьогодні малоімовірною виглядає версія В. Хвойки про прихід трипільців з узбережжя Егейського моря. Сучасний авторитетний український археолог М. Відейко обґрунтував, що у протонеолітичну добу населення українських земель було вже досить різноманітне в культурному та антропологічному відношенні, а тому немає підстав і достатніх аргументів говорити про якісь значні міграції з інших регіонів, зокрема з Балкан. М. Відейко вважає, що трипільці не були прибульцями ні з заходу, ні з півдня, а процес формування трипільської культури розпочався у VI тис. до н. е. на Буковині, у Прикарпатті і Середньому Подністров'ї [5, с. 24–32]. Крім цього, сучасні дослідження генетиків, зокрема О. Нікітіна із Мічиганського університету, проведені завдяки виявленню у печері Вертеба на Тернопільщині похованням трипільців, також свідчать, що трипільці, як і попередні і наступні племена, що проживали на цій території, є одними із генетичних предків слов'ян і, зокрема українців. Лінгвістичні дослідження українського вченого Ю. Мосенкіса обґрунтовано доводять, що трипільська мова є найдавнішим компонентом слов'янських мов, який відрізняє їх від інших індоєвропейських мов і зближує з мовами Східного Середземномор'я і Криту. Дослідження антропологів також підтверджують, що трипільці є одними із предків слов'ян. Вони, як і мешканці трьох антропологічних зон України – центральної, західної і південної, належали до південноєвропейського антропологічного типу [4, с. 49]. На території України пам'ятки трипільської культури виявлено у 19 областях і у 2100 населених пунктах, більшість із яких розташована на Правобережжі. Найбільше трипільських старожитностей знаходиться території Чернівецької та Івано-Франківської областей (понад 300 у кожній). За останні 10 років тільки на Київщині було відкрито 30 відсотків усіх відомих в області трипільських поселень. За прогнозами дослідників, їх чисельність на території України може перевищити 5 тисяч [4, с. 42]. Варто зазначити, що ця трипільська цивілізація мала всі ознаки держави: територія розселення, влада вождів, військові дружини для охорони городищ, поселення міського типу, писемність, вироблені правила співжиття, календар, своєрідну релігію, мистецтво (вироби з кераміки, золота) тощо. Аратта займала чи не всю територію сучасної України. Для захисту від нападників трипільці споруджували тисячокілометрові земляні вали. Цілком справедливо вважають відомі українські історики О. Кузьминець, В. Калиновський та інші, що «якщо наші уявлення про могутні держави Шумеру та Єгипту асоціюються з величезними кам'яними спорудами, то державницький цивілізаційний феномен Праукраїни з її чудовим кліматом і природними умовами полягав, вочевидь, у будівництві великих земляних та глиняно-дерев'яних захисних споруд, які давали змогу нашим далеким пращурам жити вільно» [6, с. 8].

Відомою державою на території сучасної України була Кіммерія. Її створили кіммерійці – один з

найдавніших народів у степах Північного Причорномор'я в IX–VII ст. до н. е. Про них збереглися доволі лаконічні згадки у клинописних асирійських джерелах (Ассирія – держава у Північній Месопотамії, що існувала з кінця III тис. по VII ст. н. е.) та у ранньоантичних авторів, зокрема у Гомера в «Іліаді» та «Одіссеї». Дещо більше про них розповів Геродот. У VII–VI ст. до н. е. Кіммерію поглинули скіфи – її колишні союзники, які створили велике суспільнополітичне об'єднання племен – Скіфію (Скитію). Найважливіші питання життя держави розглядалися на зборах воїнів. Особлива роль при цьому належала скіфським воєначальникам (царям, базилеям, василевсам). Авторитет і вплив цих осіб особливо зріс під час скіфо-персидських воєн наприкінці IV ст. до н. е. Під їхнім керівництвом відбувалася консолідація скіфських племен. Це об'єднання більшість істориків-скіфологів вважає початком становлення держави скіфів. Об'єднавши племена й народи від Азовського моря до Дунаю, він перетворив Скіфію на могутнє царство з центром на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення. Археологи виявили його поблизу Нікополя й назвали Кам'янським городищем. У період занепаду скіфської держави її столиця перемістилася на узбережжя Чорного моря (неподалік нинішнього Сімферополя) і дістала назву Неаполь Скіфський. Скіфія наприкінці II – на початку III ст. н. е. перестала існувати як велике об'єднання племен, проте її назва щодо території Північного Причорномор'я ще довго зберігалася. Разом з тим римські й візантійські географи, історики та політичні діячі дедалі пильніше придивлялися до народів, які населяли землі сучасної України. Усі вони – венеде, склавіни, анти, волиняни, дуліби, поляни, роксолани та інші племінні утворення – згодом дістали спільну назву – слов'яни. Упродовж першої половини I тис. н. е. вони населяли територію від Верхнього Придніпров'я та верхів'їв Сейму на північному сході до Дніпра і верхів'їв Пруту на південному заході й до верхів'їв Вісли на заході. В той час слов'яни, як і скіфи, перебували на останньому етапі первіснообщинного ладу, точніше на етапі його розкладу (I–VIII ст.).

Східні слов'яни упродовж I тисячоліття н. е. пройшли шлях від військово-демократичної організації племен до ранньосередньовічної держави. Закріплення території за племенами та їхніми союзами, захист її від чужинців стали важливим чинником набуття первіснообщинним суспільством навичок ведення війни. Дорослі члени патріархальної, а потім і сусідської громади були й одночасно й воїнами. Доки члени роду (племені) колективно господарювали у складі великих патріархальних сімей, доти в суспільстві не існувало значної економічної і соціальної нерівності, тож органи влади військової демократії обстоювали суспільні інтереси, тобто були виразниками волі людності. З подальшим розкладом первіснообщинного ладу й об'єднанням племен у союзи прискорився процес майнового розшарування, а отже, й становлення органів влади (силових структур), що сприяло виникненню держави.

Уперше у писемних джерелах про слов'ян згадується на рубежі нашої ери, причому вони були ав-

тохтонами Східної Європи і жили тут ще в епоху раннього заліза. Однак у джерелах того часу їх називали скіфами. Так, деякі дослідники вважають, що скіфи-орачі були слов'янами. З початку I тис. н. е. слов'яни виступають у писемних джерелах вже під назвою венедрів. Згідно з повідомленнями античних авторів, венедрі займали землі у басейні Вісли, від північних схилів Карпат аж до Балтики, і були сусідами германських, сарматських і фінських племен. Вся північна і західна частини території сучасної України в той час були заселені слов'янськими (венедрськими) племенами.

Поряд з венедрями у писемних джерелах з'являються дві нові назви для визначення слов'ян: анти і склавіни. Хоча значення і походження цих термінів і досі нез'ясовані, але в них уперше відображено поділ слов'ян на західних (склавіни) і східних (анти). Останні жили на землях між Дніпром і Дністром, їх територія охоплювала також Лівобережжя Дніпра. Власне анти-слов'ян дослідники вважають першими достовірними предками українців. Так, відомий етнолог і археолог професор зі світовим авторитетом УВУ В. Щербаківський (1856–1957) вважав, що іменем «анти» називали групу українських племен, а М. Грушевський (1866–1934) прямо називав анти українцями [7, с. 176–177]. З кінця IV до початку VII ст. на території України, як вище зазначалося, у межиріччі Дністра і Дніпра сформувалася антська держава – міжплемінний військово-політичний союз. Перша достовірна згадка про державу анти відноситься до 385 р. н. е. Її містить книга візантійського автора Йордана «Про походження і діяння готів»: «Він (король остготів Вінітарій) повів військо в межі анти і коли вступив туди, в першому ж бою був переможений, але надалі став діяти рішучіше й розп'яв їхнього короля (Рех'а) Божу зі синами його і сімдесятьма р'іmates (найпершими) для остраху, щоб трупи розп'ятих подвоїли страх впокорених». З цього повідомлення випливає, що Бож був правителем держави [6, с. 14–15]. В ті часи словом Рех називали фараонів, царів, королів та інших правителів держав. Назва держави походить від назви народу (анти). Візантійські хроністи Прокопій Кесарійський і Менаандр та готський Йордан характеризували Антську державу як міцне політичне об'єднання з демократичним ладом. Її ще називали «Антським царством» (*Regnum Antorum*) або «Антською землею». На чолі держави стояли вожді, яких готи і греки називали рексами (царями). До нашого часу дійшли імена деяких з них: Бож, Ардагаст та ін. Згадуються також представники антської знаті – Ідарій, Келагаст, Мезамир. Влада античних правителів невпинно зростала, поступово розвивалися спадкові династичні зв'язки. Анти мали сильне військо. Історія донесла до нас імена воєначальників Всегорда, Доброгаста, Хільбудія та ін.

Держава анти складалася з князівств (князів). Князі разом з правителем держави вирішували питання зовнішніх зв'язків, а також розв'язували внутрішні проблеми. При антських царях діяла рада, яка називалась коментом. Це був дорадчий орган, що певним чином впливав на прийняття правителями політичних рішень. Виявом демократії в Антській державі були всенародні збори – народне віче. На

них обговорювалися важливі питання суспільного життя. Зазначимо, що у творах візантійських авторів підкреслюються «народоправний» характер суспільного ладу анти і склавінів, які, за твердженням Прокопія Кесарійського, «здавна живуть у народоправстві, і тому щастя і нещастя в житті у них вважається справою спільною». Стародавні слов'яни у середині I тис. н. е. тільки почали переходити до державної організації, тому влада царя у них була обмежена старими, звичаєвими настановами общинного ладу. Велику роль виконували народні збори, які здебільшого вирішували найважливіші справи.

Судова влада в антській державі будувалася на засадах дотримання законів і звичаїв, заповіданих предками. Загальних судів тут спочатку не було. Первинною ланкою виступали самі антські громадяни, які були суддями у справах, що стосувалися їх родових інтересів. Згодом з'явилися громадські (сільські) суди. У кожному роду судову функцію виконував родовий старійшина, а племені – племінний вождь. Найвищою судовою інстанцією був цар. Візантійські джерела містять свідчення про існування в Антській державі певних загальнообов'язкових правил поведінки і актів під назвою «закон». Відомі, зокрема, «Закон про народоправство», «Закон про громадянство», «Закон анти про Хільбудія», право гостинності тощо. Водночас існував і «язичницький закон», що впливав з вірувань анти. Він відображався у звичаях і традиціях, які анти «самі собі встановили і судили по розуму».

Процес державотворення анти не знайшов свого завершення. Слов'яно-аварські війни, в яких анти брали активну участь, призвели на початку VII ст. до розпаду Антської держави. Востаннє анти згадуються у писемних джерелах від 602 р., хоча візантійський імператор Іраклій ще зберігав за собою титул «імператора антського» у 612 р.

У VI ст. розпочався наступ анти разом зі спорідненими склавінами на балканські володіння Візантії. До середини VI ст. це були походи з метою захоплення полонених і здобичі, але вже після війни 550–551 рр. на візантійських землях оселилася частина анти і склавінів. Упродовж наступних десятиліть розселення анти відбувалося дуже швидко і у 80-х роках VI ст. призвело до повної слов'янізації північних Балкан. У зв'язку з вторгненням сюди 568 р. аварів (великий союз кочових племен тюркського походження) і заснуванням у Трансільванії (сучасна Румунія) Аварського каганату, розпочалися аваро-слов'янські війни, що на початку VII ст. спричинило розпад антського політичного об'єднання. Основна маса його населення відступила на північ від Чорного моря – на Полісся, Київщину, Чернігівщину. В основі їх життя був поділ на племена. Сформувалися нові племінні групи, що визначили остаточний поділ слов'ян на східних, південних і західних, який зберігається й досі.

З розпадом первіснообщинного ладу і формуванням нових соціально-економічних відносин виникли умови для створення держави. Найранішим державним утворенням у південних слов'ян було Болгарське царство (VII ст.), в яке, крім слов'янських племен, ввійшло і було асимільоване ними тюркомовне

плем'я болгар. У західних слов'ян існувала ранньосередньовічна держава Само, до якої входили словаки, морави, чехи, словенці й лужицькі серби, а пізніше – Великоморавська держава. На північ від неї стала формуватися Давньопольська держава. Східні слов'яни, в яких спочатку існували ранньосередньовічні державні утворення Артанія, Куявія, Славія, згодом утворили велику княжу державу – Україну-Русь.

На території сучасної України у I–VIII ст. відбувався тривалий і складний процес державотворення. Проте найактивніші державотворчі процеси відбулися у VIII–IX ст. Відомості про перші державні політичні утворення на українських землях знаходимо в найдавніших писемних творах античних авторів – Галера, Гесіода, Гекатея, Есхіла та ін. Найбільш докладну інформацію про Україну-Русь та її населення, зокрема, подає «Батько історії» Геродот (V ст. до н. е.), який сам відвідав Причорномор'я, а також арабські історики.

Уперше писемні джерела фіксують політичне об'єднання Русь наприкінці VIII – в першій половині IX ст. у зв'язку з її військовими, дипломатичними і торговельними контактами з Візантією. Оскільки в добу раннього середньовіччя міста Причорномор'я були важливими осередками світової торгівлі з центром у Константинополі, руси проявляли до них посилені інтереси. Так, у «Житті Стефана Сурозького», датованому наприкінці VIII ст., ідеться про похід русів на чолі з вождем Бравлином на візантійську факторію в Криму Сурож. Велика руська рать, писав автор «Життя», воювала тоді від Корсуня до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях, що стривожило обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й проти Русі.

У 820 р. Ібн-Хордадбех у „Книзі шляхів і країн" розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі. У 838–839 рр. відбулося посольство русів до Візантії (про це розповідає Бертинська хроніка єпископа Пруденція), метою якого могло бути укладення з імперією вигідної торговельної угоди. Головною метою – укладення вигідної торговельної угоди – посольство 838 р. не досягло, хоч певні домовленості між Руссю і Візантією все ж були, про що свідчить факт появи русів (скіфів) на службі у імператора: відомо, що вони охороняли василевса Михайла III під час походу Аскольда на Візантію. Можливо, саме вони повідомили руського князя про відсутність у столиці війська й імператора, чим скористався Аскольд, взявши в облогу Константинополь. Уже через рік, близько 840 р., руси організували новий похід проти Візантії, спрямований на її малоазійську провінцію Пафлагонію і столицю провінції – порт Амастріду, описаний патріархом Ігнатієм у „Житті Георгія Амастрідського". Автор „Життя" розповідає про русів як про добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ. Таким чином, у першій половині IX ст., задовго до походів київського князя Аскольда проти Візантії, існувало політичне об'єднання Русь, яке брало активну участь у міжнародній торгівлі. Русів добре знали у причорноморських провінціях імперії і в Хозарії, а також у Константинополі, де у

838 р. Руське посольство приймав імператор Філофей. У 839 р., на прохання візантійського імператора Філофея, послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий. [4, с. 116–118].

Першою засвідченою у писемних джерелах назвою історичної території України є Руська земля. У X–XIII ст. цю назву вживали у двох значеннях: конкретному – на визначення основи політичної спільноти – Середнього Подніпров'я, і розширеному, що охоплювало усі території, які спершу підпорядковувались Києву, а згодом тяжіли до нього. Понад 400-літня традиція ототожнення себе з Руською землею не зникла і після розпаду цієї єдності.

Найдавніші літописи згадують про такі слов'янські племена в Україні у VI–VII ст.: полян біля Києва, сіверян над Десною, деревлян на південь від Прип'яті, дулібів над Західним Бугом, уличів, які жили у пониззі Дніпра, Побужжі та на берегах Чорного моря, тиверців над Дністром, хорватів без означення певного місця, вірогідно на Підкарпатті та ін. Упродовж століть у житті племен відбувалися різні зміни. Деякі племена змінили оселі: уличі та тиверці спочатку жили над Дніпром, пізніше перейшли на захід, відступаючи під натиском азійських орд. Плем'я дулібів набуло нових назв – бужан і волинян. Назви деяких племен засвідчують існування ще не вижитих родоплеменних відносин і походять від їхніх родоначальників (*радимичі* – від *Радима*, *в'ятичі* – від *В'ятка*). Інші назви визначають характер території (*поляни* – земля, придатна для обробітки, *деревляни* – територія, багата на ліс). Були племена, назви яких походять від політичних центрів (*волиняни* від *Волині* – тепер Грудек у Польщі, *бужани* від *Буська* – тепер Львівської обл.). Племена становили повну етнічну і культурну спільність, незважаючи на деякі особливості у мові, культурі, побуті.

Слов'янські племена очолювали представники знатних родів, які здобули визнання внаслідок багатства, воєнних успіхів тощо. Найталановитіші та найенергійніші ставали князями, причому їх влада поступово стала спадковою. Усе це засвідчило початок процесу перетворення племен у їх союзи та у князівства. Отож, до часу утворення Київської Русі налічувалось понад 100 слов'янських племен, які були об'єднані у 14 великих союзів: поляни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські слов'яни. Так, союз племен радимичів мав вісім племен, в'ятичів – шість. За союзом закріплювалася назва племені, яке об'єднало їх.

Розвиток і утвердження нових прогресивних суспільно-економічних відносин у слов'янських племенах, а також переростання органів племенного самоврядування в державні органи влади призвели до перетворення союзів племен у «княжіння» і «землі» державного зразка. Політичну організацію княжінь очолювали князі союзів племен, влада князів окремих племен ставала посередньою. Князівська влада набула спадкового характеру, виникли слов'янські князівські династії.

У басейні трьох річок – Росі, Росавиці й Росави – на правобережжі Дніпра у VI ст. сформувався полянський союз племен, який пізніше став центром

об'єднання східних слов'ян. Найімовірніше, корінь згадуваних нами гідронімів дав назву державі – «Русь». М. Грушевський зазначав: «Ім'я Руси заявляється в Україні далеко скоріше ніж в другій половині IX віка, і вже від IX в. у арабських географів воно спеціально прив'язується до Київщини: аль Джайгані, дуже авторитетний географ, що писав при уряді великого визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспійського моря), а черпав свої відомості ще з старшого джерела, середини IX в. як здається, розрізняє в Русі три групи чи племена, і властива Русь для нього – се Київщина: «Їх володар живе в Київі (Куябі)» [7, с. 192]. За літописними повідомленнями, напередодні утворення Руської держави на території України існувало сім великих союзів племен, або племінних князівств: на правому березі Дніпра між Теревом і Россю утворився полянський союз, у південному басейні Прип'яті (між Горинню – на заході й Ірпінем – на сході; деревлянський союз, на лівобережжі Дніпра – у басейнах Сули, Псла, Десни і Ворскли – племінний союз сіверян; у Нижньому Подніпров'ї – союз уличів, котрі згодом під натиском печенігів відселилися на захід – у межириччя Дніпра і Південного Бугу, на землі союз тиверців. витіснивши їх у Пруто-Дністровське межириччя; у Карпатах і Закарпатті – союз хорватів [4, с. 114]. Початки державотворчих процесів на українських землях у літописах пов'язують зі заснуванням у Середньовічному Подніпров'ї союзу слов'янського племені полян. Навколо Києва поступово формувалися, зміцнювалися і ставали більшими та міцнішими міжплеменні слов'янські об'єднання за керівництва місцевої князівської династії від Кия до Аскольда і Діра. Консолідація слов'янських племен на межі VIII–IX ст. навколо Києва спричинила утворення великої ранньої української княжої держави – України-Руси, ядром, центром якої були нинішні українські землі.

На думку М. Грушевського, «рання» Русь була створена праукраїнцями. Поступово вони в результаті внутрішніх закономірностей соціально-економічного та політичного розвитку підійшли до етапу формування найпростіших державних утворень, таких як Антська держава. Згодом ця держава трансформувалася в князівство окремих племен, зокрема полян, сіверян, деревлян, дулібів та ін., з яких найбільш організованим і розвиненим було плем'я полян, навколо Києва, який був розташований на перехресті торговельно-економічних, політичних і культурних зв'язків. Все це призвело до утворення Києво-Полянської держави під назвою Русь.

Цілком погоджуємося з науковою концепцією М. Грушевського, що Київська Русь була створена давніми українцями, автохтонами, які з давніх часів проживали на цій території. Ця схема обґрунтовувала самобутність, окремішність і безперервність історичного буття українського народу.

Київська княжа держава – Україна-Русь виникла у процесі політичної консолідації східнослов'янських племен в умовах постійної загрози з боку сусідніх кочових племен (угорців, хозарів, чорних клобуків та ін.). Основними передумовами її створення були:

1) інтенсивний економічний розвиток (зростання продуктивності праці завдяки сприятливим кліматичним умовам, багатим природним ресурсам та удосконаленню знарядь праці), піднесення міст – центрів ремесла й торгівлі, розвиток торговельного шляху «з варяг у греки» (шлях уздовж Дніпра зі Скандинавії до Візантії);

2) зростання майнової та соціальної нерівності;

3) заміна родової громади сусідською, яка об'єднувала невеликі сім'ї;

4) виокремлення панівної верхівки (воєвод племен, старшини, у залежність до котрих потрапляла більшість селян та міщан);

5) остаточне формування у другій половині VIII ст. союзів племен, які почали переростати в племінні князівства;

6) необхідність захищати свої землі від нападів варягів, хозарів та інших воєвоначних кочових племен [8, с. 89–90].

У «Повісті минулих літ», зазначено: сучасники називали свою державу «Руською землею» або «Руссю», а з XII ст. – «Україною», «Вкраїною». На думку українських істориків (М. Грушевський, І. Крип'якевич, О. Щодра, Л. Войтович та ін.) до кінця XII ст. під «Руською землею», «Руссю» розуміли лише територію Середнього Подніпров'я, визначену містами Київ – Чернігів – Переяслав (землі полян, деревлян, сіверян). Тільки до цих земель і міст вживали термін «Русь». Ні Новгородська земля, ні Суздальська (як і решта приєднаних до Києва земель) у розумінні сучасників Руссю не були. Це переконливо засвідчують повідомлення літописів. Так, перший Новгородський літопис часто повідомляє про поїздки новгородців «у Русь» (тобто в Київ, Чернігів або Переяслав). Так само «в Русь» їздили зі Суздальської землі. Назву «Київська Русь», загальноживану в історичній та історико-правовій літературі, ввели науковці-історики. У період існування Київської Русі слово «український» уперше простежується у XI ст., а назва «Україна» вперше згадується в Київському літописі 1187 р. стосовно Переяславської землі. Ця територія була основою Київської держави – Руської землі у IX–XII ст. [3, с. 54–56].

Формування державної території Київської Русі в переважно завершилося наприкінці X – на початку XI ст. У середині XI ст. територія Київської держави була найбільшою на території тогочасної Східної Європи – її периметр сягав 7 тис. км. Русь простягалася від басейну Вісли – на заході до Ками і Печори – на сході, від Чорного моря – на півдні до Білого моря і Льодовитого океану – на півночі. Кордони Руської держави не були постійними, – вони змінювалися упродовж усього періоду її існування. Особливо це стосується її південно-східних рубежів, які межували зі степом: саме вони зазнавали найбільших змін [4, с. 126].

У історіографії серед інших вирізняється так звана норманська теорія походження Київської Русі, основоположниками якої були німецькі учені Г. Байер, Г. Міллер і А. Шльоцер, які на запрошення російської влади з 1724 р. працювали в Петербурзькій академії наук. Суть норманської теорії полягає в тому,

що утворення Київської держави пояснювалось визначальним впливом варяг-норманів, які в далекому минулому за походженням були близькі до німців і нібито стояли вище за своїм соціально-економічним і культурним розвитком і вперше серед слов'ян утворили державну організацію. Для обґрунтування своєї теорії норманісти покликаються на літописне повідомлення про те, що новгородські слов'яни у 862 р. запросили до себе варязького князя Рюрика, Синеуса і Трувора. Це було пов'язано з тим, що у північних землях, підконтрольних Київській Русі, мешкали слов'янські племена словенів і кривичів спільно з фіно-угрськими племена чудь і весь, у відносинах між ними порядку не було, часто виникали суперечки, тому ільменці вирішили у 862 р. запросити на допомогу варягів на чолі з Рюриком для управління. Однак, як свідчать історичні джерела, ще задовго до запрошених варягів у Русі вже існувала власна державність, звичаєве право. Це так зване «запрошення» варягів в цей окремий регіон Русі відбулося через складності співжиття з іншими неслов'янськими племенами, між ними не було єдності і порозуміння.

Проте норманська теорія недостатньо науково обґрунтована, є повним ігноруванням закономірностей історичного розвитку взагалі і східного слов'янства зокрема. Норманська теорія є різновидом шовіністичної російської схеми історії Русі, в якій наголошувалося на рівноправній участі двох центрів державності – Новгородського та Київського у формуванні Русі. На основі тривалих власних досліджень і глибокого аналізу історіографії авторитетний український історик М. Брайчевський аргументовано заперечив норманську теорію, довівши вирішальну роль східних слов'ян української групи (тобто тих, які в середньовіччі населяли територію України та формували український етнос) у формуванні таких політичних об'єднань як Антський (Полянський) союз і Русь, що відіграли визначну роль у східноєвропейському середньовіччі [9, с. 336]. Дослідження М. Брайчевського вводять тяглість і взаємозв'язок етнічних і державотворчих процесів на території України упродовж I тис. Утворення Київської Русі стало закономірним наслідком тривалого процесу етногенезу східнослов'янських племен південної (української) групи, а також зумовлювалося об'єктивними чинниками, насамперед територіальною, етнічною, культурною спільністю східних слов'ян, їхніми економічними зв'язками, прагненням об'єднати всі сили в боротьбі зі спільними зовнішніми ворогами.

З кінця IX ст. Руська земля стала центром, політичним і територіальним ядром утворення єдиної держави східних слов'ян, що закріпила за собою назву Русь. Київська держава, право, культура, як стверджував М. Грушевський, були утвором однієї народності, україно-руської. Московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської. Вона почала формуватися з другої половини XII ст. і особливо цей процес прискорився в часи монголо-татарського панування на північно-східному пограниччі Київської Русі, населеному переважно угро-фінськими племенами [2, с. 75–82]. Уточнюючи цю тезу відомий український історик М. Брайчевський, спростовуючи міф про Русь як «спільну колицку для

трьох народів-братів», стверджував, що основною територією формування української державності послужила Середня Наддніпрянина; білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше [9, с. 323; 10, 11]. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припадає на першу половину XI ст., великоруського (Суздальського князівства) – на середину XII ст. «Старший брат» виявився наймолодшим за віком, бо українська державність зародилася, як уже говорилось вище, в IX ст.

Останніми князями з династії Києвичів були Аскольд і Дір (40–80-і рр. IX ст.). За свідченням арабських хроністів, за часів правління Аскольда і Діра Київська держава була великою, поділялася на окремі землі на чолі, яких стояли їх намісники. Вона здобула міжнародне визнання, утвердила себе в історії європейської цивілізації і дипломатії договором з Візантією. Цей договір був укладений під час походу Аскольда у 860 р. на Константинополь. Є свідчення, що такі походи Аскольд здійснив ще й у 863, 866 та 874 рр. Одним з їх наслідків було хрещення самого князя та його найближчого оточення.

Державу Аскольда і Діра деякі історики називають Куявією. Поряд з Куявією в VIII–IX ст. виникло на землях східних слов'ян ще два державно-політичних утворення – Славія з центром у Новгороді та Артанія (чи Арсанія), яку ототожнюють із землями Рязані, Чернігова, Білозера, а чи з Тмутараканською Руссю на Тамані.

У третій чверті IX ст. у Славії утворилася династія, започаткована норманським конунгом (князем) Рюриком, якого новгородці у 870 р. запросили на управління через часті суперечки та для захисту їхніх земель. Після його смерті Новгородом правив князь Олег. Очоливши новгородську дружину, у складі якої були наймані варяги, Олег 882 р. пішов походом на Куявію. Він здобув Смоленськ, Любеч і, підступно вбивши Аскольда та Діра, без бою оволодів Києвом. З цього часу Києвом стала правити династія Рюриковичів. Літопис приписує Олегові слова, сказані про Київ: «Це буде мати городам руським». Підкоривши 883–885 рр. деревлян, сіверян, радимичів, він ще більше розширив територію Київської держави.

У 907 р. та 911 рр. Олег здійснив успішні походи на Візантію, внаслідок чого Русь (так тоді часто називали Київську державу) підписала з Візантією вигідні для себе договори. Князюванням Олега в Києві (882–912) завершується процес утвердження Київської Русі як держави східних слов'ян південної (української) групи.

Політику Олега продовжував Ігор (912–945). Він продовжив боротьбу за підкорення земель деревлян і уличів, ходив з військом на Константинополь. Під час спроби повторного збору данини (полюддя) з землі деревлян, що жили на північному заході від Києва, Ігор був убитий. Його дружина Ольга (945–962) жорстоко помстилася деревлянам за смерть чоловіка, спаливши їхню столицю – м. Іскоростень. Більше воєн вона не вела. Присвятивши життя мирній праці на розбудову держави, Ольга прийняла християнство. Зате багато походів здійснив єдиний син Ольги Святослав (князував 960–972). Під час

повернення з нечисленною дружиною з Болгарії до Києва біля Дніпрових порогів його вбили печеніги.

Після смерті Святослава між його синами Володимиром, Олегом та Ярополком почалася боротьба за великокнязівський престол. Переможцем вийшов Володимир (979–1015), прозваний Великим, який невдовзі завершив об'єднання всіх східно-слов'янських земель у складі Київської держави, тим самим заклавши міцний фундамент ранньої української державності. У 988 р. він також запровадив у країні Християнство як державну віру, що сприяло посиленню політичних і культурних зв'язків Русі з Візантією й іншими державами та утвердженню української державності у тогочасній Європі. З прийняттям християнства Київська держава, згідно з тогочасними уявленнями, ніби очистилась від скверни й з «не країни» стала країною й водночас членом світової християнської співдружності. Християнізація України-Руси за Володимира Святославовича означала її легітимацію на міжнародній арені. З прийняттям християнства Володимир не лише визначив європейський напрямок України-Руси, а й сприяв її духовному та науковому розвитку. Україна-Русь від прийняття нею християнства була повноправним членом всієї християнської Європи.

Син Володимира Великого Ярослав (прозваний Мудрим) після смерті батька упродовж кількох років боровся за великокнязівську владу проти братів Святополка і Мстислава. Під час князювання Ярослава Мудрого (1019–1054) відбувалось дальше розширення Київської держави, її територія простягалася від південних берегів Ладозького та Онезького озер до середньої течії Дніпра, а на заході – до Карпат, Пруту і пониззя Дунаю. З'явилася перша, найдавніша частина збірника норм і звичаїв українського права – Руська Правда. Остаточо утвердилося Християнство (близько 1039), було засновано київську митрополію, що підлягала константинопольському патріархові. Ярослав Мудрий був видатним полководцем, державним діячем з великим стратегічним баченням, одним з найосвіченіших людей Русі й цілої Європи. Коли не воював – вдавався до улюбленого заняття: читав. Зібрав одну з найбільших бібліотек Старого світу в XI ст. Своїм синам наголошував: над усе пильнуйте єдність держави, для цього зберігайте мир між собою, тоді й на Русі мир буде.

Перед смертю Ярослав поділив державу між п'ятьма синами – Ізяславом, Святославом, Всеволодом, Ігорем та В'ячеславом, а Галичину дав внукові Ростиславові, синові померлого Володимира. Власне так розпочався період розпаду єдиної, великої, могутньої Київської держави. Цьому сприяла система управління, яка полягала в тому, що князь-батько роздавав синам чи братам окремі землі для управління. Отож, після смерті Ярослава держава була поділена на шість частин, а їх правителі, у свою чергу, стали завзято боротися за великий княжий престол у Києві. Це призвело до різкого послаблення і фактичного розпаду Київської держави у 30–40-х рр. XII ст.

Утворення Київської держави, яку ми, як і більшість українських давніших і сучасних дослідників вважаємо ранньою українською державою, мало велике значення для історії. Воно визначило дальший

розвиток українського народу. Державна єдність створювала сприятливі умови для розвитку політичного ладу, економіки і культури. Зростала її військова могутність, внаслідок якої Київська держава стала заслоном для Центральної Європи та Візантії від нападу східних кочівників. Ця держава була добре відома на міжнародній арені, про що засвідчують, зокрема, династичні зв'язки київського князя Ярослава Мудрого з багатьма західноєвропейськими дворами. Не випадково великому київському князю Ярославу Мудрому історики дали прізвисько «тесть» Європи. Так, сам Ярослав спочатку одружився з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою (Гриною); перебував також у другому шлюбі з дочкою візантійського імператора Анною. Дочка Ярослава – Єлизавета була дружиною норвезького короля Гарольда Грізного, а після його загибелі (1066) вийшла заміж за короля Данії Свена Єстріксена. Друга дочка Анна була одружена з французьким королем Генріхом I. Після смерті чоловіка 1060 р. стала регентшею під час неповноліття сина Філіппа I і впродовж 15 років фактично правила Францією, підписуючи документи «Анна-королева». Третя дочка – Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша I. Сестра Ярослава Марія Добронева стала дружиною польського князя Казимира I, а син Ізяслав узяв собі за дружину сестру Казимира Гертруду-Олисаву. Ці останні шлюбні зв'язки були своєрідною ратифікацією договору, укладеного Ярославом і Казимиром. Згідно з цим договором Русь мала надавати військову допомогу Польщі у боротьбі за повернення Сілезії і приєднання Помор'я, а Казимир мусив повернути захоплених раніше Болеславом Хоробрим руських військовополонених і відмовитись від будь-яких претензій на Червенські міста. Ярослав Мудрий справді здійснив кілька військових походів проти повсталі проти Казимира Мазовії, забезпечив у решті-решт її об'єднання з Польщею. Син Ярослава Всеволод був одружений з дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха – Марією. Він справді був тестем французького короля Генріха I, норвезького короля Гарольда Хороброго, угорського короля Андрія I, візантійської принцеси Марії, дочки імператора Константина IX Мономаха. Сам Ярослав Мудрий був зятем шведського короля Олафа, мав також тісні династичні зв'язки з польським королем Казимиром. Оскільки шлюб у Середньовіччі був формою міждержавних дипломатичних відносин, можна говорити про вагомий роль Русі в міжнародному житті середньовічної Європи. За свідченням історичних джерел княжа резиденція Ярослава Мудрого була однією з найрозкішніших у Європі. Столиця Русі – Київ XI ст. налічував близько 100 тисяч (за іншими даними 50 тисяч) мешканців і був одним з найбільших міст Європи, величезним міжнародним торговельним центром з численними колоніями іноземних купців. Париж, для порівняння, коли до нього прибула Анна Ярославівна мав близько 15 тисяч жителів [1, с. 13].

За територією і населенням Київська держава належала до найбільших країн Європи. Її кордони простягалися від Карпат (включно із Закарпаттям) на заході до Волги на сході, від Новгороду на півночі до Чорного моря на півдні. На початку XI ст. територія

Київської держави становила 1,1 млн км² з населенням близько 4,5 млн.

Послаблення і поступовий розпад Київської держави, який доволі помітно спостерігається з кінця XII – на початку XIII ст., був закономірним наслідком її економічного і політичного розвитку. Його причини корінилися у тогочасних економічних і суспільно-політичних відносинах країни. В економіці розвивалися продуктивні сили, зокрема, росла продуктивність сільського господарства, освоювалися і заселялися нові землі, особливо на окраїнах, розвивалися міста, виникали нові, а в них – ремесла, торгівля – внутрішня і зовнішня. Але в цілому панувало ще натуральне господарство, особливо на окраїнних землях, замкнутий характер якого призводив до зміцнення самостійності окремих князівств, до зміни їх політичної орієнтації на відцентрову, на відокремлення від Києва. До того ж у Київській державі не виникло єдиного внутрішнього ринку, бо Київ не відігравав вже у другій половині XII – початку XIII ст. такої ролі, як скажімо, Лондон у Англії чи Париж у Франції. Виникли і розвивалися на місцях нові великі і впливові економічні і політичні центри – Новгород, Чернігів, Володимир, Суздаль і ін.

Раніше підпорядковані київському Великому князеві місцеві удільні князі настільки зміцнилися у своїх володіннях, встановили спадковість своїх престолів, створили великі збройні сили, своє законодавство, що не бажали визнавати зверхності Великому князю. Правда, ця посада, цей титул додавали слави, авторитету, тому за великокнязівський престол точилася майже безперервна боротьба. Надто частими, неконтрольованими з боку Києва стали й місцеві міжусобні війни, у результаті яких руйнувалася економіка країни, гинуло й винищувалося значно більше людей, ніж у зовнішніх війнах.

Уже в середині XII ст. Київська Русь розпалась на доволі великі і могутні князівства – Київське, Волинське, Галицьке, Переяславське, Смоленське, Чернігівське, Новгородське землі та ін. До того ж кожне з них мало свої особливості політичного розвитку. Так, у Володимиро-Суздальському і Чернігівському встановилася міцна князівська влада, у Галицькому і Волинському спостерігався великий, надто великий вплив боярської аристократії, у Новгороді та Пскові утворилися середньовічні республіки тощо. Ці князівства-землі, у свою чергу, поділялися на менші князівства або волості, бо й далі по всій Київській Русі зберігався принцип наділення князем своїх синів та близьких родичів «землями», якими вони управляли.

Одним з наймогутніших стало й Володимиро-Суздальське князівство, яке відокремилось від Переяславського. В роки князювання Юрія Довгорукого в другій половині XII ст. воно виросло в одне з найбільших на Русі, займаючи землі Волго-Окського межиріччя і Заволжя та ін. Власне там став у цей час формуватися російський народ, який згодом, у Росії, був оголошений «старшим братом» усіх східнослов'янських народів. Син Юрія Довгорукого Андрій Боголюбський (приблизно 1111–1174 рр.) заснував у 1147 р. Москву, а в 1169 р. пішов походом на Київ, здобув його, нещадно пограбував і сплюндрував, за що давніші російські історики (С. М. Соловйов, Б. Д. Греков і

ін.) проголосили його видатним державним діячем, який підірвав стару державну систему і стояв «за нові форми політичного устрою».

Отож, у Київській державі настав період повної роздробленості. Він мав місце в усіх європейських країнах і тривав у різний час. Але у більшості європейських країн він раніше чи пізніше був переборений, наставав період зміцнення влади монарха, централізації держави і управління. Можливо, так сталося б і у Київській державі, але цьому перешкодили серйозні зовнішні обставини. Мова йде про нашествя татаро-монголів. Підкоривши на початку XIII ст. Китай, середньоазіатські держави, вони у своєму нестримному поході на захід, «до останнього моря», вийшли на причорноморські степи, розбили половців і стали загрожувати Київській державі. Назустріч їм вирушило об'єднане військо русько-українських князів. Але у ньому не було ні єдиного керівництва (з київським Великим князем Мстиславом Романовичем рахувалися князі-сюзерени мало), ні чіткого плану битви. До того ж, кілька могутніх князів (наприклад, Володимиро-суздальський Юрій Всеволодович) не захотіли брати участі у поході. В результаті у 1223 р. об'єднане русько-половецьке військо у кривавій битві на р. Калці було вщент розбите татарами. Дещо пізніше, у 1237–1238 рр. і 1238–1241 рр. наступник Чингісхана хан Батий здійснив два спустошливі походи на Володимиро-Суздальську, Рязанську і Центральну та Південну Русь, які були спустошені, міста й села знищено, ремісників взято у полон і відправлено на схід, до столиці Батія – м. Сарай на Волзі. Після татаро-монгольської навали Київська Русь відродитися вже не змогла [3, с. 50–53, 108].

Становлення і розвитку ранньої української державності – України-Руси передував тривалий процес етногенезу українців. Українці почали формуватися як народ на етнічних українських землях у період Київської Русі, коли слов'янські племена перейшли до осілого способу життя. На їхнє формування до певної міри вплинули різноманітні мовно-етнічні групи, що приходили до українських земель в різні історичні епохи, – іранці (скіфи та сармати), греки, кельти, германці (готи і варяги), тюрки (хозари і половці), балти (литовці і ятвяги) та слов'яни (деревліани, сіверяни, дуліби, тиверці тощо). Консолідація етнічного конгломерату в єдиний український народ тривала упродовж XI–XVI століть. Єднальними засадами в цьому процесі були спільність території, слов'янська українська (русська) мова та християнство [12, с. 248]. Взагалі важко визначити точну дату появи українців як і росіян чи французів, англійців або іспанців тощо. У доступних нам письмових джерелах XI–XIII ст. використовувалася спільна для всієї території Русі наддіалектна літературна мова. Після татаро-монгольського погрому літописна традиція припинилася на тривалий період – від другої половини XIII – до другої половини XIV ст.

Формування і розвиток українського народу відбувалися упродовж декількох етапів. Адже щоб людському колективу скластися у таку історичну спільність як народ, потрібні століття прескладних історичних та соціальних перемін, життєвих ситуацій, у яких формується його самобутність, тобто

природна своєрідність, не схожа на інші, самостійність у своєму розвитку, незалежність від усіляких впливів. Насамперед потрібне тривале співіснування на певній освоєній території. На думку авторитетного українського етнолога С. Павлюка, повинна бути спільна дія на своє утвердження, внаслідок якої створювалися матеріально-господарські, культурні, духовні цінності і формувалася психологічна усвідомленість потреби спільного буття [13, с. 21]. У цьому випадку вагомим фактором соціальної єдності будь-якого людського колективу є мова, з виникненням якої починає формуватися народ. Спосіб порозумітися між собою засобом мовлення найповніше формував соціально-психологічну згуртованість, довірливість, особливо на ранній стадії, і врешті – це основа людського прогресу, коли у найдосконалішій формі можна було передати будь-яку інформацію [14, с. 178–181]. Мова відіграла у процесі формування і становлення української нації, як і інших націй у світі, мобілізуючу роль. Через мову можна пізнати внутрішній світ, почуття, мислення, інтелект, сутність людини. Так само через мову ми можемо пізнати народ, оскільки вона розкриває сутність тих, хто є її носіями. Мова як психологічне явище впливає на психіку народу, втворює його характер. Умови для фізичного життя були й на іншій території, але потрібен був гурт, у якому була змога спілкуватися між собою. Первісні людські колективи вели кочовий чи напівкочовий спосіб життя, долаючи значні відстані, пристосовуючись до різних кліматичних умов, використовуючи набуті, хай ще примітивні, прості навички добувати їжу, освоювати нові території. І в цих умовах сказане один до одного зрозуміле рідне слово об'єднувало людей [13, с. 21].

Іншим важливим компонентом була культура, яка набула специфічних рис для конкретного людського колективу, відмінних від інших. Це виявлялося в особливостях побудови житла, пошиття одягу, приготування їжі, виготовлення знарядь праці, вирощування хліба, утримання худоби тощо. Зважаючи на органічність, взаємопов'язаність духовної та матеріальної культури, формувалося своєрідне культурне середовище в історичному процесі формування народу.

Сформовані цінності породжували почуття відповідальності за їхнє збереження, прояви патріотизму, усвідомлення своєї самобутності. Набуті господарські навички, виготовлені знаряддя у деякому людському згуртованні давали змогу існувати; колективне виконання обрядово-ритуальних дій, ворожінь, заклинань створювало атмосферу непізнаваності цих явищ, а з цим і деяку смиренність і підпорядкованість. Це ще більше згуртовувало людей. Практичні мотиви гуртової спільності переросли у самоусвідомлення своєї історичної долі. Людський колектив міг здружуватися під час постійних переміщень, міграцій. Проте самоусвідомлення себе як своєрідної людської спільноти приходить після заселення якоїсь території, де століттями формують культурні цінності. Тобто територія є ще одним важливим чинником виникнення народу. Як історично складена спільність людей народ характеризується стабільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими зв'язками між поколіннями, а також усвідомлен-

ням свого спільного походження, визнання самоназви етносу та історичної долі, значною мірою пов'язаної з заселенням і освоєнням конкретної території.

До сьогодні тривають наукові дискусії між істориками, правознавцями, політологами та іншими стосовно часу заснування Української держави. Одним з важливих атрибутів сучасної держави є її офіційна назва і час заснування. Без власної назви не існувало і не існує сьогодні жодної самостійної держави як такої, а більшість держав мають встановлену і узаконену дату її заснування чи утворення. Встановлення часу заснування Української держави – це важливий атрибут її суверенності, який повинен бути закріплений на конституційному або законодавчому рівні. Основним призначенням цього атрибуту є міжнародно-правова та суспільно-політична індивідуалізація держави. Він буде містити інформацію про час заснування держави, її національну приналежність, найбільш важливі її суспільно-політичні події на шляху боротьби за свою державну незалежність та буде визнаним, відповідно до міжнародного права, світовим товариством.

Вважаємо, що пошук історичних витоків Української держави є нагальною природною державотворчою потребою, що значною мірою пояснюється складною політичною ситуацією в Україні. Як видається, важко визначити абсолютно точну дату заснування Української держави, оскільки зародження і формування української державності було тривалим процесом. Проаналізований вище історичний розвиток державотворчих процесів на українських землях упродовж I–IX ст. н. е., беручи до уваги загальновізантані історичні традиції, усталені критерії, об'єктивні наукові підходи щодо визнання зародження держави, а також спираючись на Бертинські аннали (пам'ятка середньовіччя, написана в Франкській імперії у 830–882 рр.; були складені (в тій частині, де йдеться про Русь) Пруденцієм Труаським, двірським капеланом Людовика I (814–840 рр.) за часів правління західно-франкського короля Карла Лисого (840–877 рр.), вважаємо, що датою першої письмової згадки про ранню Українську державу є 838 р. В анналах повідомлялося, що посольство русів від імені Руської держави 838 р. уклало вигідну торговельну угоду з Візантійською імперією, однією з авторитетних держав тогочасного міжнародного життя. У Бертинських анналах, які містять найдавнішу західноєвропейську згадку про Русь, зафіксовано також, що у 839 р. до імператора Людовика I (814–840 рр.) прибуло посольство візантійського імператора Теофіла (829–842 рр.), який: «прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони і народ їх, називаються Рос (Rhos); їх король (лат. rex) має титул хакана (лат. chakanus), і направив до нього (Теофіла), як вони стверджували, заради дружби...»[15]. За свідченням «Баварського географа» руси були незалежним народом на землях між хозарами і уграми. Тобто, на той час вони не були підданими Хозарії і не сплачували данину каганату. Додатковим аргументом на користь цієї наукової концепції є – 840, 852, 860 та інші роки, у яких Руська держава виступала як самостійний суб'єкт тогочасних міждержавних і міжнародних відносин. Так, у «Повісті минулих літ» - першому літописному зве-

денні княжої України-Руси, укладеному в Києві у XI – на початку XII ст. Нестором під 852 роком зафіксоване повідомлення: «В літо 6360 (852), індікта 15, коли почав царювати Михайло, почала прозиватися Руська земля». Тут же зафіксовано, що при цьому князеві «приходила Русь на Царгород, про що пишеться в грецькому літописанні; так от від цієї дати почнемо і відлік зробимо...» [16].

Науковими аргументами про те, що 838 р. є першою письмовою згадкою і одночасно її можна вважати офіційною датою заснування київської держави України-Руси, власне, Української держави є:

По-перше, київська княжа держава Україна-Русь мала свою територію, яку склали теперішні українських землі і назву про що зазначено у Літописі, міждержавних угодах - «наша земля почала іменуватися Руською». Визнання території і назви країни можна трактувати як початок політичної ідентифікації її, відповідно, однією з важливих ознак існування держави. Становлення держави пройшло тривалий шлях своєї еволюції. Її основними етапами стало означення спочатку держави (державного утворення) іменем пануючого племені, потім використання для означення назви держави слів «земля», «влада» і т. д., а в нові часи – з використанням слова «nation» (народ).

По-друге, київська княжа держава Україна-Русь мала розвинуту систему органів державної влади. За формою державного правління вона вважалася ранньосередньовічною монархією. Очоловав державу Великий князь. Йому належала верховна законодавча влада. Великий князь зосереджував і виконавчу владу, будучи главою адміністрації, він виконував також функції воєначальника і особисто водив рать у бій. Мали князі й судову владу. Діяльність князя скеровувалася радою бояр. Правлячий князь у разі необхідності скликав народні збори населення – віча, які були важливим органом влади та інститутом українського звичаєвого права і були відомі вже в добу племінного ладу. У Літописі також зафіксовано, що у IX ст. Русь, осередком якого була Київщина, здійснила великий військовий похід на Візантію, яка протягом майже тисячоліття була найсильнішою державою в світі. Її політичного впливу зазнали всі країни і народи Європи та багато країн на Близькому і Середньому Сході. Цей вплив ґрунтувався не тільки на військовій силі Візантійської імперії, але і на умілій й гнучкій зовнішній політиці, яка користувалася для досягнення політичної мети засобами економічного, ідеологічного (церковного) і культурного тиску. Формування першого державного об'єднання на землях східних слов'ян – Київського князівства за часів Аскольда ознаменувало вихід Русі на міжнародну арену. Як відомо, 18 червня 860 р. руський флот на чолі з Аскольдом вдерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь. Імператору Михаїлу III довелося сплатити контрибуцію й надати привілеї руським купцям на землях Візантії. Створення Київської держави й утвердження князя Олега в Києві ознаменувало створення сильної країни, з якою довелося рахуватись Візантії ще тривалий час. Для того, щоб здійснити військовий похід проти Візантії, Київська держава повинна була досягнути значного рівня розвитку, особливо державної організації, військової могу-

тності та мати відповідне міжнародне визнання. Як свідчать візантійські джерела, у той час відбулося перше, так зване Фотієве, хрещення Русі. А для такого хрещення необхідне було функціонування сильної державної влади.

По-третє, у київській княжій державі України-Русі сформувалося право як важливий регулятор суспільних відносин, найважливішими джерелами права якого були: спочатку звичаєве право, князівські статутути і уроки, а згодом Руська Правда та ін.

По-четверте, у «Повісті минулих літ» зазначено, що саме з 852 р. започатковується власна хронологія й по роках письмово фіксувалися найважливіші державні події у Київській Русі. Тобто уже тоді при князівському дворі існувала державна канцелярія. Це дає право стверджувати про те, становлення і розвиток ранньої української (тоді – руської) державності було результатом внутрішнього закономірного соціально-економічного і політичного розвитку слов'янських племен на території сучасної України, а не принесено з зовні. У «Повісті минулих літ» переважно іменувалися нинішні українські землі, передусім Київ, Чернігів і Переяслав. Отже, проаналізовані історичні джерела дають нам підстави вважати, що станом на 838 рік вже повноцінно існувала високо розвинута, як для того часу, рання українська держава - Україна-Русь. 838 рік можна вважати початком історичного відліку Української державності. З понад 1180-літньою історією Українська держава входить до найстаріших держав Європи.

Отже, український народ протягом кількох тисячоліть живе на своїй історичній землі. Понад 1000 років мав свою державність у різних формах і через несприятливі внутрішні і зовнішні чинники змушений був боротися за її відродження. Українська держава бере свій початок з княжої держави України-Руси, яка справила значний вплив на політичне життя як країн Західної Європи, так і сусідніх азіатських країн, а також держав, що мали велике значення в системі торгівлі між Європою та Азією [17, с. 3]. Згодом втіленням державницької ідеї українського народу стала не менш могутня Галицько-Волинська держава. Створення Галицько-Волинської держави – важливий етап в історії української державності. Ця держава досягла значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури увійшла до числа найпередовіших країн тогочасної Європи [18, с. 273]. Наступним етапом відродження української державності стала уславлена Запорізька Січ, політичний лад якої характеризувався як православної республіки з демократичними рисами [19, с. 342]. У середині XVII ст. внаслідок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Україна знову виборола незалежність і вибудувала найдемократичнішу на той час державу, створила першу в світі демократичну конституцію, уклала політичні, воєнні угоди з державами [20]. У 1917–1921 рр. в умовах краху Російської й Австро-Угорської монархій та революційних подій український народ знову став на шлях свого державного відродження [21, с. 5]. Українська національна революція 1917–1921 рр. мала епохальне історичне значення. Після тривалого історичного періоду русифікації, національного та соціального поневолення на

початку ХХ ст. український народ відновив свою незалежну державу. У той час Україна пережила різні форми національної державності: Українську Народну Республіку за Центральної Ради, Українську Державу – Гетьманат П. Скоропадського, Українську Народну Республіку за Директорії, і Західноукраїнську Народну Республіку, але державну незалежність втримати не змогла. В багатовіковій історії державотворення українського народу події, пов'язані із його визвольною боротьбою початку ХХ століття, мають справді історичне значення. Тому не випадково Президент України П. Порошенко своїм Указом від 22 січня 2016 р. № 17/2016 постановив проголосити 2017 рік Роком Української революції 1917–1921 років, а вшанування подій та видатних учасників цієї революції визначити «одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 роки» [22, с. 20–21].

24 серпня 1991 р. Україна проголосила відродження своєї державної незалежності. Проголошення Україною свого державного суверенітету було лише першим, хоч і дуже важливим кроком на шляху до створення міцної, демократичної, правової держави. Розбудова цієї держави – непростий, тривалий, проблематичний процес, у якому Україна має великий державотворчий досвід історичного розвитку.

5. Результати дослідження та їх обговорення

Вважаємо, що датою першої письмової згадки і, відповідно, датою заснування Української держави є 838 р., коли посольство русів від імені Руської держави уклало вигідну торговельну угоду з Візантійською імперією, однією з авторитетних держав тогочасного міжнародного життя.

Дані проблемні питання обговорювались на методологічних семінарах у Львівському національному університеті імені Івана Франка, на наукових конференціях у інших наукових закладах України, а також на чергових сесіях Наукового товариства імені Шевченка у м. Львові.

6. Висновки

1. Бертинські аннали і Повість минулих літ фіксують, що рання Українська держава почала іменуватися Руською., що свідчило про початок політичної ідентифікації держави.

2. Історичні джерела зазначають, що центром Русі були нинішні українські землі – Київщина, Чернігівщина та Переяславщина. Київська княжа держава Україна-Русь мала власну територію, розвинуту систему органів державної влади, право, власну назву, була активним учасником міжнародного життя. За формою державного правління вона вважалася ранньою середньовічною монархією, яка мала тісні відносини з Візантією, яка протягом майже тисячоліття була найсильнішою державою в світі.

3. У Київській княжій державі Україні-Русі сформувався право як важлива ознака держави і вагомий регулятор суспільних відносин. Найважливішими джерелами раннього українського права були: спочатку звичаєве право, князівські статути і урки, а згодом Руська Правда та ін.

Отже, Українська держава базується на таких засадничих цінностях:

Держава Київська Русь станом на 838 рік була відома на міжнародній арені. Ця дата стала вінцем у тривалій історії пошуку часу започаткування ранньої української державності. Роси, русини, українці – це історичні етноніми одного народу, мовою якого є українська, яка відома ще з VII ст.

Українці є одним з давніх європейських народів з своєю праісторією і трипільською культурою, якій понад п'ять тисяч років. Українці є спадкоємцями трипільців, антів, русичів, русинів, які є одним ланцюгом зміни назви поколінь наших пращурів.

Українській державі не 26 років і вона не нова, і не молода. Сучасна Україна це лише новітній етап у безперервному багатовіковому розвитку української державності. Україна є спадкоємицею Київської Русі уже впродовж 1180 років.

Література

1. Щодра, О. Київська Русь: невиконане завдання сучасного покоління істориків [Текст]: пос. / О. Щодра // Русь – Україна. Художня культура України. – 2014. – № 4. – С. 21–32.
2. Грушевський, М. С. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. Твори. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1894–1907) [Текст] / М. С. Грушевський. – Львів, 2002. – С. 75–82.
3. Тищик, Б. Й. Історія держави і права України [Текст]: підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – К.: Ін Юре, 2015. – 808 с.
4. Щодра, О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття [Текст] / О. Щодра. – Львів, 2016. – 296 с.
5. Відейко, М. Ю. Трипільська цивілізація [Текст] / М. Ю. Відейко. – К.: Академперіодика, 2003. – 183 с.
6. Кузьминець, О. Історія держави і права України [Текст] / О. Кузьминець, В. Калиновський. – К.: України, 2002. – 446 с.
7. Грушевський, М. С. Історія України-Руси. Т. 1 [Текст] / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – 736 с.
8. Мироненко, О. М. Київська Русь [Текст] / О. М. Мироненко, І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія. Т. 3. К–М. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – С. 89–90.
9. Брайчевський, М. Походження Русі [Текст] / М. Брайчевський // Вибрані твори. – Нью-Йорк–Київ, 1999. – С. 336.
10. Брайчевський, М. Ю. Походження Русі [Текст] / Брайчевський, М. Ю. – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.

11. Брайчевський, М. Вибране. Т. 1. Т. 2 [Текст] / М. Брайчевський. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 720 с., 816 с.
12. Павлюк, С. П. Етногенеза українців. Спроба теоретичної конструкції [Текст] / С. П. Павлюк. – Львів: НАНУ. Інститут народознавства, 2006. – 248 с.
13. Павлюк, С. Про походження українського народу [Текст]: мат. конф. / С. Павлюк // Науковий вісник Українського Вільного Університету. Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі. – Мюнхен–Львів, 1993, 1995. – С. 21–28.
14. Павлюк, С. Етногенез. Мала енциклопедія українського народознавства [Текст] / С. Павлюк; ред. С. Павлюк. – Львів: Інститут народознавства НАН, 2007. – 832 с.
15. Бертинські аннали [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бертинські аннали](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бертинські_аннали)
16. Повість минулих літ [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Повість минулих літ](https://uk.wikipedia.org/wiki/Повість_минулих_літ)
17. Гончаренко, В. Д. Тернистий шлях до незалежності [Текст] / В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 7. – С. 3–14.
18. Кульчицький, В. С. Галицько-Волинська держава (1199–1349) [Текст]: монографія / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – Львів: Бібльос, 2006. – 280 с.
19. Гончаренко, В. Д. Історія держави і права України [Текст]: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев; ред. В. Д. Гончаренко. – Х.: Право, 2013. – 704 с.
20. Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / ред. Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 342–343.
21. Нариси історії української революції 1917–1921 років. Т. 1 [Текст]. – К.: Наукова думка, 2011. – 390 с.
22. Гончаренко, В. Законодавчі органи в Україні за часів Української революції 1917–1921 р. [Текст] / В. Гончаренко // Право України. – 2017. – № 3. – С. 20–30.

Дата надходження рукопису 14.08.2017

Бойко Ігор Йосипович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри, кафедра історії держави, права та політико-правових учень, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000